

Ембүүгийн Батчулуун

ЕРӨНХИЙ ФИЗИК ГАЗАРЗҮЙ

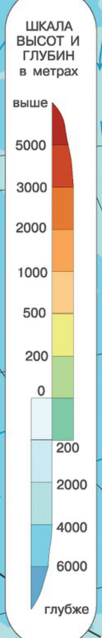
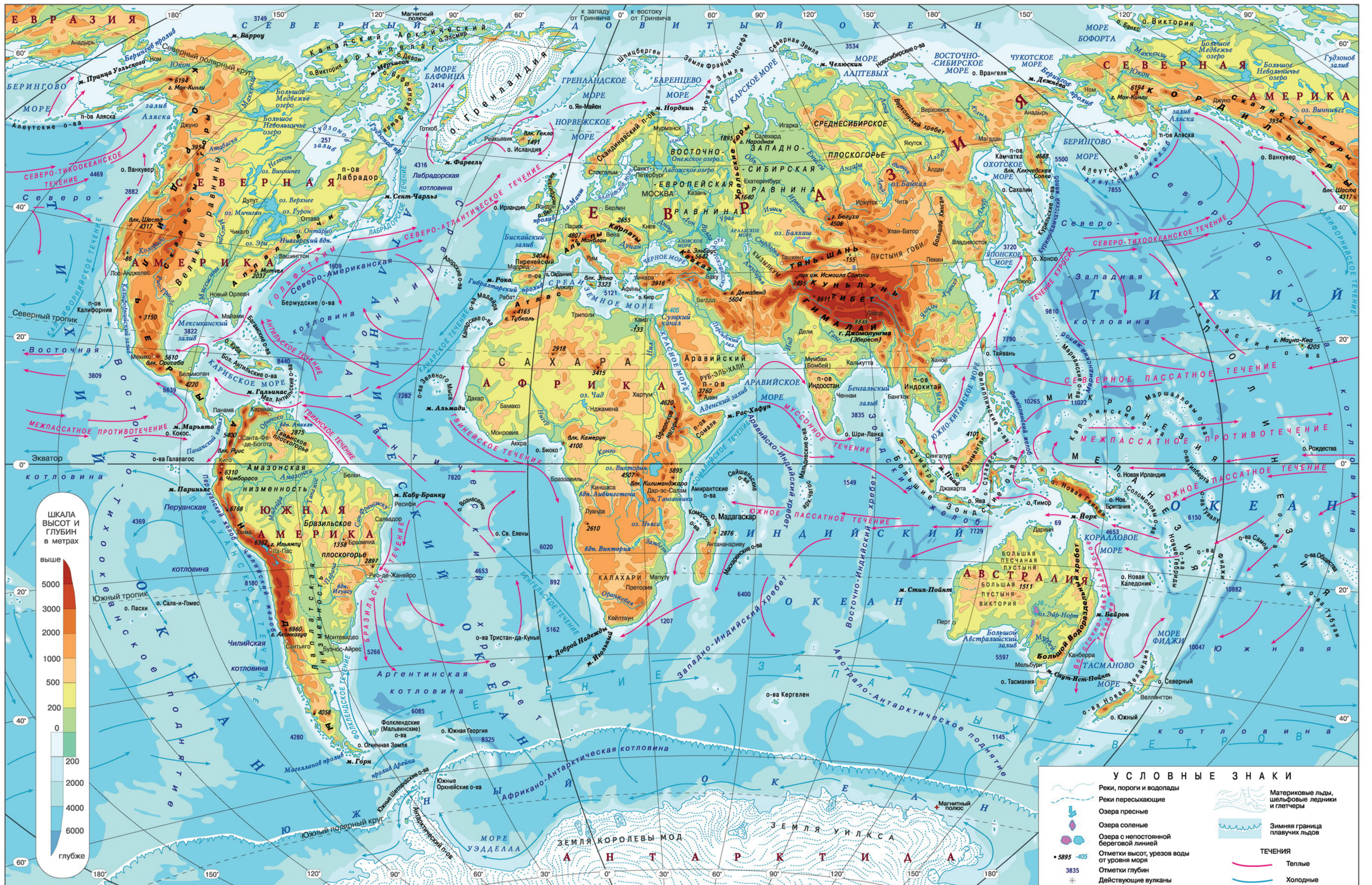
Тайлбар толь

ЕРӨНХИЙ ФИЗИК ГАЗАРЗҮЙ

Тайлбар толь

Ембүүгийн Батчулуун

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ

	Реки, пороги и водопады		Материковые льды, шельфовые ледники и глетчеры
	Реки пересыхающие		Зимняя граница плавающих льдов
	Озера пресные		Теплые течения
	Озера соленые		Холодные течения
	Озера с непостоянной береговой линией		Действующие вулканы
	Отметки высот, урезов воды от уровня моря		
	Отметки глубин		

ЕРӨНХИЙ ФИЗИК
ГАЗАРЗҮЙ
ТАЙЛБАР ТОЛЬ

Ембүүгийн БАТЧУЛУУН
Газарзүйн ухааны доктор, профессор

Редактор: проф. З. Мөнхөө
проф. Ш. Шагдар

Нэмж засварласан 6 дахь хэвлэл

DDC
910.02'014
Б-342

ЕРӨНХИЙ ФИЗИК ГАЗАРЗҮЙ

ТАЙЛБАР ТОЛЬ

МОНГОЛ УЛСЫН БОЛОВСРОЛЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ГАЗАРЗҮЙН ТЭНХИМ

МУБИС-ийн Газарзүйн тэнхмийн мэргэжлийн өргөтгөсөн зөвлөлөөр хэлэлцэж батлав.

© Е.Батчулуун 1998, 2000, 2002,2007,2014, 2020

Зохиогчийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр буюу хэсэгчлэн хувилах, электрон системд оруулах, агуулгыг хуулбарлан ашиглахыг хориглоно.

Техник редактор: Жалайр М.Баттөгс
Хэвлэлийн эх: Б.Бүжидмаа
Хавтасны дизайн: Б.Бүжидмаа, Зурагийг Е.Батчулуун
Цаасны хэмжээ: 176x250
Хуудас 240. Хэвлэлийн хуудас 20.0

ISBN - 978-99929-881-0-X

Эшлэл татах: Батчулуун, Е. (2020). *Ерөнхий физик газарзүй. Тайлбар толь*. “Мөнхийн Үсэг” ХХК.
Улаанбаатар, Монгол улс.

“Мөнхийн Үсэг” ХХК-д эхийг бэлтгэж хэвлэв.

Улаанбаатар, 2020 он

Зургаа дахь хэвлэлийн өмнөх үг

“Физик газарзүйн нэр томьёоны тайлбар толь” нь их дээд сургуульд газарзүйн мэргэжлээр суралцагч оюутан, ерөнхий боловсролын сургуулийн газарзүй, байгалийн ухааны хичээл заах багш нарт зориулагдсан ба холбогдох мэргэжлээр суралцахыг хүсэгч ахлах ангийн сурагчид, газарзүй сонирхогч бусад хүмүүст гарын авлага болсоор 20 гаруй жил болжээ.

Физик газарзүй, салбар шинжлэх ухаанд өргөн хэрэглэгддэг 1000 гаруй нэр томьёог тайлбарласан энэхүү 6 дахь хэвлэлд зарим нэр томьёо, зураг нэмж оруулав.

Энд орсон нэр томьёо, үгсийг сонгож авахдаа манай их, дээд сургуулийн газарзүйн ангид үздэг мэргэжлийн суурь хичээлүүдийн агуулгыг багтаахыг зорьсон бөгөөд зурагзүй, геологи, геоморфологийн түгээмэл хэрэглэгддэг ухагдахууныг аль болохоор түлхүү хамруулахыг хичээв.

Ашиглахад анхаарах зүйлс:

- Тайлбар дотор үндсэн нэр томьёог давтахдаа эхний үсгүүдээр нь товчлов. Жишээ нь: *Усан идэхүйн суурь - У.И.С; эсрэг циклон - Э.Ц; Газар хөдлөлт-Г.Х; Агаар мандал-А.М. г.м.* Гэвч энэ нь албан ёсны товчлол биш бөгөөд зөвхөн зай хэмнэх үүднээс хэрэглэсэн болохыг анхаарна уу.

Хэрэглэгчид хялбар болгох үүднээс тайлбар бүрийн доор буй нэр томьёоны орос (P), англи (E), герман (D) орчуулгыг хуудасны дугаараар нь арын жагсаалт (индекс хэсэгт)-д ялган оруулав.

- Ижил утгатай болон дэлгэрүүлж үзэх нэр томьёог “ → ” тэмдгээр илэрхийлэв.

- Нэр томьёог нэг мөр болгох нь миний зорилго биш учир хоёрдмол утгаар хэрэглэгддэг хэлбэрийг аль болох тусгахыг хичээлээ. Жишээ нь: *Дэлхийн царцдас – газрын давхарга, тропикийн ой – халуун орны ой, тектоникийн хавтан – чулуун мандлын плит г.м.*

- Гадаад үгсийг орчуулахдаа "Газарзүйн нэр томьёоны орос – монгол толь" (Д. Дансран, О. Намнандорж, 1986), "Монгол улсын үндэсний атлас"-д бичигдсэнийг голчлон баримталсан бөгөөд хэрэглэж заншсан зарим гадаад үгсийг тэр чигээр нь авч ард нь монгол утгыг бичив. Жишээ нь: *Антиклиналь хөндий – Гүдгэр нугарал гарлын хөндий, гейзер, стратосфер, эндоген г.м.* Гэвч эдгээр нь орос үг биш, голчлон латин ба грек гаралтай, аль ч хэлэнд хэвээр хэрэглэгддэг болохыг анхаарна уу.

Энэхүү номонд оновчгүй илэрхийлэл, учир дутагдалтай зүйл байж болохыг үгүйсгэх аргагүй бөгөөд уншигч та санал, зөвлөмж, шүүмжээ дараах хаягаар ирүүлбэл талархан хүлээн авах болно.

Доктор, проф. Ембүүгийн Батчулуун

batchuluun@msue.edu.mn

Утас: 9909-1640

Товчилсон үндсэн үгс

АМ - агаар мандал	ойр. - ойролцоогоор
Ат. - атлантын	о.о.н. - одон орны нэгж
атм. - атмосфер	Ө. Ам - Өмнөд Америк
Аф. - Африк	ө.ө. - Өмнөд өргөрөг
БӨ - Баруун өмнө	ӨТЦ - өмнөд туйлын цагираг
БХ - Баруун хойд	ө.х. - Өмнөд хагас
ГЗ - газарзүй	тем. - температур
дор. - дорнод	Х. Ам - Хойд Америк
д.т.д. - далайн түвшнээс дээш	ХМД - хойд мөсөн далай
дун. - дундаж, дунджаар	х.ө. - Хойд өргөрөг
Евр. - Европ	ХТЦ - хойд туйлын цагираг
Ж-нь: -Жишээ нь:	х.х. - Хойд хагас
ЗӨ - Зүүн өмнө	экв. - экватор
ЗХ - Зүүн хойд	Эн. - энэтхэгийн
м.у.б. - мөнгөн усны багана	эрд. - эрдэмтэн

A

аадар Богино хугацаанд эрч хүч ихтэй орох бороо, цас. Борооны бөөн үүлнээс орно. Сэрүүн бүсэд циклоны зах хаяагаар болон зун халсан гадарга дээгүүр хүйтэн фронт дайрч өнгөрөх зэргээр агаарын масс тогтворгүй болсон үед үүснэ. Эхлэх зогсох нь огцом, эрч хүч нь их (5 мин үргэлжилбэл мин-д 0,5 мм, цаг үргэлжилбэл мин-д 0,2 мм), өөрчлөмтгий, бага газар нутгийг голдуу хамарна. Ихэнхдээ аянга цахилгаан дагуулна.

P. Ливень

E. Downpour, heavy rain,

D. Schauer

абиссаль бүс → Хөлгүй далайн бүс.

абиссаль тал Далайн ёроолын тал газар. Эх газрын тан ба далайн гол нурууны хооронд оршдог дэлхий дээрх хамгийн тэгш, нэг янзын доворхог рельеф юм. Довуудын дунд *гайота* хэмээн нэрлэгдэх өндөрлөг элбэг байх ба энэ нь галт уулын гаралтай, бамбайн галт уул буюу лакколит юм. Ат. ба Эн. далайд А.Т. талбай ихтэй. → Гүн далайн тал

P. Абиссальная равнина

E. abyssal plain

D. Abyssalebene

абляци → Мөстлийн элэгдэл.

абрази → Далай, тэнгисийн эвдлэл.

аброгенүүд Аль нэг орны төрөлх нутгийн хүмүүсийн нийтлэг нэр боловч Австралид хэрэглэгддэг. Австралийн А.-үүд хот орон газар суух болсон ч зарим нь одоо ч тивийн хойд хэсэг болон нутгийн гүнд алслагдсан газар амьдарсаар байна.

P. Аброгени

E. Abrogens

D. Abrogen

автотрофууд (autos – өөрөө, trope – хоол тэжээл, грек) Нарны энерги болон зарим

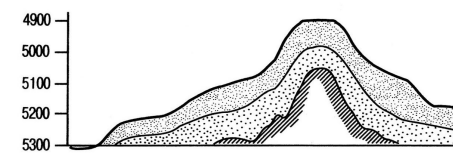
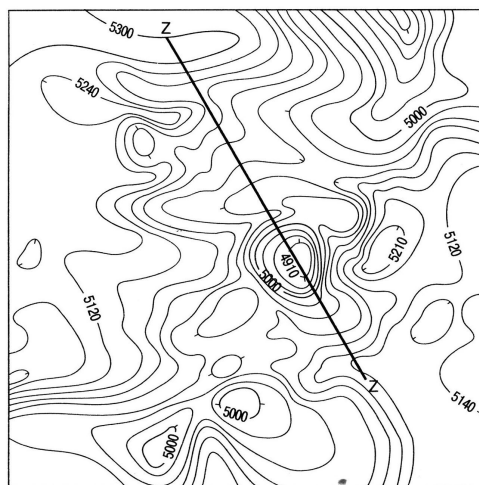
химийн урвалын энергийн нөлөөгөөр органик биш бодисоос өөргөө хэрэгцээтэй органик бодис бүрэлдүүлэх чадвартай организмууд. Үүнд дээд ургамал, замгууд, зарим төрлийн бактериуд орно.

P. Автотрофы

E. autotrophs

D. Autotrophes

агаар Дэлхийн хийн мандлыг бүрдүүлж байгаа байгалийн хийн хольц. 97% орчим нь дэлхийн гадарга орчмын 30-аад км өндөрт орших бөгөөд 50% орчим нь 5 км хүртэлх өндөрт, 75% нь 10 км хүртэлх өндөрт оршино. Дэлхийн гадарга орчимд хуурай агаар нь азот, хүчилтөрөгч, аргон,

 тунамал гаралтай хөвсгөр хурдас

 завсрын үе

 хүрмэн чулуулгийн үе

Абиссаль толгодын рельеф
(план ба зүсэлт)

нүүрсхүчлийн хийнээс тогтох ба бусад инертийн хий, устөрөгч, азотын хүчил, нүүрстөрөгчийн исэл, аммиак, метан, хүхрийн хий зэрэг нь өчүүхэн бага хувийг эзэлнэ. Мөн агаарт усны уур, жижиг хатуу хэсгүүд (аэрозолюуд) оршино. Орчлонд хамгийн өргөн тархсан хий устөрөгч, гелий боловч манай дэлхийн АМ-д маш бага, H_2 0,00005%, He 0,0005% (голдуу экзосферт) байдаг.

P. Воздух

E. air

D. Luft

агаар мандал Хийн мандал. (Atmos – хий, Sphaira – бүрхүүл, *грек*). Дэлхийн бөмбөрцгийг хүрээлэн орших хийн бүрхэвч. Масс нь $0,005 \times 10^{21}$ кг буюу дэлхийн массын 10^{-6} . Агаарын нягт өндөр лүүгээ буурах ба АМ-ын хамгийн дээд хилийг ойролцоогоор 20 мян. км гэж үздэг. Найрлагаар нь *гомосфер* (100 км хүргэл, агаарын найрлага тогтмол) ба *гетеросфер* (100 км-ээс дээш, агаарын найрлага өөрчлөгдөнө) гэж 2 давхаргадаст, тем.-ын ялгаа болон нягт, найрлага зэрэг бусад физик, химийн шинж чанарт нь үндэслэн 5 дав-

Хийн мандлын бүрэлдэхүүн:

нэр	томъёо	эзлэх хувь
Байнгын бүрэлдэхүүн		
Азот	N	78,08
Хүчилтөрөгч	O ₂	20,95
Аргон	Ar	0,93
Неон	Ne	0,002
Бусад		0,001
Өөрчлөгдөж байдаг бүрэлдэхүүн		
Усны уур	H ₂ O	0,1 - 4
Нүүрсхүчлийн хий	CO ₂	0,034
Озон	O ₃	0,0006
Бусад хий, хольцууд		

харга болгож ангилна. Үүнд: *тропосфер, стратосфер, мезосфер, термосфер, экзосфер* болно. АМ нь нарны цацрагийг сарниулж шингээх бөгөөд дэлхийн гадаргын урт долгионт цацрагийн 3/4-ийг шингээнэ. Дэлхийн гадарга ба АМ-ын хооронд дулаан чийгийн солилцоо тасралтгүй явагдаж уур амьсгал бүрэлдэн тогтоход үндсэн хүчин зүйл болохоос гадна хуурай газар, усны дээд хэсэгт явагдах физик процессууд (өгөршил, далайн урсгал г.м.), амьд биесийн хөгжилд АМ чухал үүрэгтэй. Дэл-

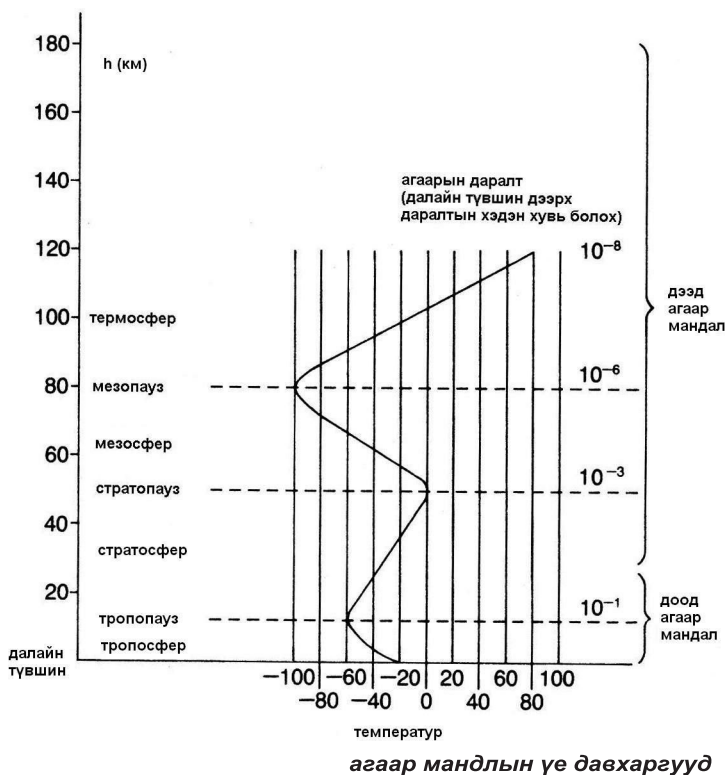
хийн үүслийн эхэн үед АМ-д устөрөгч, аммиак, метан их зонхилдог байсан ба дэлхий хөрөх явцад дэлхийн гүнээс азот, нүүрсхүчлийн хий, усны уур зэрэг хийнүүд ялгаран гарчээ. Галт уулшлаар нүүрсхүчлийн хий ихээр үүсжээ. Яваандаа ногоон ургамлын үүсэл, фотосинтезийн процессын үр дүнд хүчилтөрөгч бий болсон байна.

P. Атмосфера

E. Atmosphere

D. Atmosphäre

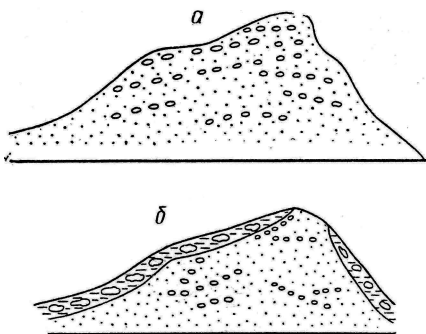
агаар мандлын аэрозолюуд АМ-д (голдуу доод хэсгээр нь) оршиж буй хатуу шингэн хэсгүүд: органик болон эрдсийн гаралтай тоос шороо, галт уулын үнс, утаа, усан дусал, мөсөн талст г.м. Хатуу хэс-

каам дов толгод Мөстлөгийн дов толгод. Эртний мөстлөгт автаж байсан нутгийн талуудад бүрэлдэн тогтдог эрс хажуу, хавтгай орой бүхий рельефийн зууван хэлбэр бөгөөд 5-аас 30 метр хүртэл өндөр, 100-2000 м хүртэл өргөн байдаг. Каам ихэнхдээ бүлэг бүлгээр оршин каамын хэмээх өвөрмөц ландшафт бүрэлдүүлнэ.

P. Камы
E. kames
D. Kames

каамын бүтэц
а- каам, б- абляцийн морен

каледоны атириа (Шотландын уулын нэрнээс гаралтай үг). Палезойн дунд үеийг хамарсан атириажилт, уул үүсэл зэрэг геологийн үйл явцын нэгдэл. Евр.-д Ирланд, Шотланд, Хойд Англи, Скандинавын БХ, Азид: Баруун Саян, Монгол Алтай, Хятадын ЗӨ хэсэг, Ам.-д: Аппалачи, Гренландын зарим хэсэг хамаарагдана.

P. Каледонская складчатость
E. Caledonian folding
D. kaledonische Faltung

календарь → Цаг тооны бичиг

калийн шүү буюу калийн давс (КСl-калийн хлорид), Хатуулаг 2. Нягт 1,97-1,99. Өнгө: тунгалаг, өнгөгүйгээс цагаан цайвар. Эхүүн гашуун амттай, шоо талсттай, хуваагдмал маш сайн, шилэн гялтгатай. Чулуун давсны орд газрын өнгөн хэсгээр оршдог үүслийн хувьд ойрол-

цоо бөгөөд ханасан уусмалаас их өндөр температурт ялгаран гарч үеүүдийг үүсгэнэ. Мөн металл Кали гарган авахад хэрэглэнэ. Химийн үйлдвэрт калийн бордоо бэлтгэхэд хэрэглэдэг үнэт түүхий эд. Томоохон орд: ОХУ-ын Кана голын орд их нөөцтэй. Белоруссын Старобий, Сибирий, манайд: Говийн уулсаар элбэг.

P. Сильвинит, сильвин
E. sylvine
D. Sylvin

канзасын мөстлөгийн үе (АНУ-ын Канзас мужын нэр) Плейстоцены эхэн үеийг хамарсан мөстлөгийн үе. Х. Ам.-ын тал газар тархаж байсан.

P. Канзасская ледниковая эпоха
E. Kansas Ice Age
D. Kansas-Eiszeit

каньон Өндөрлөг газар усан идэхүйн үйл ажиллагаагаар хэрчигдсэнээс болж үүссэн эгц хажуутай нарийхан гүнзгий хөндий. Ялангуяа гадаргын урсац багатай хуурай уур амьсгалтай газруудад шохойн ба хүрмэн чулуун бэгэлцэгт элбэг үүсдэг. Ж-нь: Х. Ам.-ийн Колорадо голын каньон 1800 м гүн, 380 км урт.

P. Каньон
E. canyon, gorge
D. Canon

карбонатууд Нүүрсхүчлийн давсууд металл ба металл биш элементүүдтэй нэгдэж үүсгэсэн эрдсүүд. Энэ бүлэгт багтах 80 гаруй эрдсүүд ихэвчлэн хатуулаг багатай, шилэн гялтгатай. Байгаль дээр олон янзын нөхцлөөр үүсдэг, чулуулаг бүрхүүлийн дээд хэсэгт элбэг тохиолдох чулуулгуудыг үүсгэх ба гол эрдэс нь кальцит.

P. Карбонаты
E. carbonates
D. Karbonate

карбоны галав → Чулуун нүүрсний галав.

С

саванн 1) Тропикийн өвслөг газар. Сэрүүн орны өвслөг газраас ялгаатай нь өвсний өндөр их, 2 м хүрнэ. Халуун чийглэг зунтай боловч өвөл нь халуун хуурай. Нийлбэр тунадас 1000 мм боловч ихэнх нь ууршилт их явагдах зуны цагтаа унана. 2) Дэлхийн хойд ба ө.х.-ын халуун, дулаан бүслүүрт орших байгалийн бүс. Тропикийн ой ба тропикийн цөлийн хооронд орших тул заримдаа тропикийн ойт хээр гэж ч нэрлэдэг. Голдуу х.ө. 5-22°, ө.ө. 5-30°-ын хооронд байх авч Зүүн Аф.-т экватор хүрдэг. Уур амьсгал нь улирлын шинжтэй, хуурай халуун өвөл, чийглэг халуун зунтай. Энд өвлийн хуурай улирал 6-8 сард, борооны үе нь экв.-т ойрхон газраа 8-9 сар үргэлжилдэг. Чийглэг ба хуурай С. гэж ангилна. Алаг цоог мод (акаци, баобаб, эвкалипт г.м.) бүхий өтгөн, өндөр (3-4 м) өвслөг ургамалтай, цөлийн захаар нь дал мод ургана. Амьтны төрөл зүйлээр элбэг, (заан, усны үхэр, анааш г.м.) Аф.-ийн саваннд тусгай хамгаалалтад авсан олон газар бий. С. олон газар тархсан: Аф. (нутгийн 40% хүртэл), Ө. Ам., Австрали, Энэтхэгт их, Мадагаскарын баруун, Ө. Флоридад багахан талбай эзэлнэ. С.-ны ой нь хуурай улиралд навчаа бүрмөсөн гүвдэг. Тропикийн саванн нь улаан шороот, цөлийнх нь улаан – саарал хөрстэй. Бэлчээрийн мал аж ахуйн гол нутаг болдог. Ж-нь Австралийн саванн болон Аф.-ийн Масайчууд зэрэг хагас нүүдэлчид амьдарна. Бразилд кофе, Зимбабвейд тамхи тариална. С.-ыг зарим газар өөрөөр нэрлэнэ. Ж-нь: Бразилд „кампус“, Венесуэлд „лланос“, зүүн Аф.-т „судан“ гэх мэт.

P. Саванна

E. savanna

D. Savanne

сав ертөнцийн хүчин зүйл Амьдралгүй хүчин зүйл. Амьд организмын тархалт ба амьдралд нөлөөлж буй амьд биш байгалийн хүчин зүйл. Химийн (агаарын, усны, хөрсний найрлага) ба физикийн (уур амьсгал, уулзүйн) гэж ангилна.

P. Абиотические факторы

E. Abiotic factors

D. abiotische Faktoren

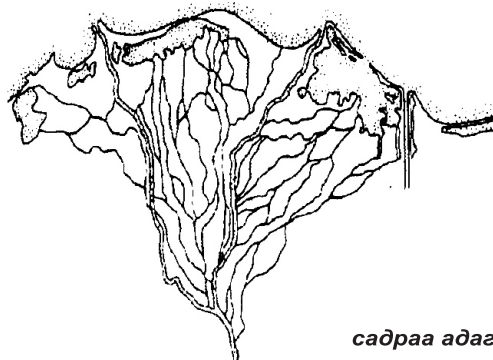
сагсагга Сэвсгэр цагаан талст, модны мөчир, шонгийн хоорондох төмөр утсан дээр үүсдэг тунадасны төрөл. Цантай төсөөтэй боловч үүсэх нөхцөл, хэлбэрээр ялгаатай.

садраа адаг Дельта (Грек цагаан толгойн „Δ“ үсгийн нэр). Голын адагт урсгалаар зөөгдөн хурсан хагшаасын хуримтлалаас үүссэн, олон салаа голдрилоор хэрчигдсэн нам тал бөгөөд голын адгийн нэг хэлбэр. Нил, Шар мөрөн, Миссисипи, Завхан, Тэсийн гол зэрэг нь ийм адагтай. Дельт жилд хэдэн м-ээс хэдэн зуун м хүртэл тасралтгүй өсөх бөгөөд их талбай эзэлнэ. Ж-нь: Тэсийн голын дельт 2155,0 км². Зарим том голын дельтад нуур үүсдэг.

P. Дельта

E. delta

D. Delta, Deltamьngung

садраа адаг

садрага Галт уулын оройгоос бэл хүртэл нь хажууг даган радиус байдалтай орших элэгдлийн гүн хонхор. Урсгал ус ба галт уулын бөмбөг хажууг даган гулссанаас болж үүснэ.

P. Барранкосы

E. barrancos

D. Radialfurchen

сайн тэжээлт нуур Усанд нь тэжээлийн бодис ихээр агуулагдсан, амьдралын ор-

Ү

үер Голын, нуурын, тэнгисийн усны түвшин нэмэгдсэнээс газар орон усанд автах үзэгдэл. Цас, мөс хайлах, үргэлжилсэн бороо орох, голын голдрил эвдрэх зэргээр голын ус ихдэж болно. *Шар усны үер, гэнэтийн үер* гэж ангилна. Гэнэтийн үер хэзээ ч тохиолдож болдог бол шар усны үер нь тогтмол нэг хугацаанд хавар цас мөс хайлнаас болж үүснэ.

P. Наводнение

E. flood

D. Überflutung

үешил → Ташингашил

үлдэгдэл уулс → Ширээ уул

үлдэц уул → Өнчин уул

үлэмж рельеф Макрорельеф. Дотоод хүчний үйл ажиллагааны үр дүнд бүрэлдэн тогтсон өндрийн хэлбэлзэлээр хэдэн зуу, мянган метр хүрэх рельефийн томоохон хэлбэрүүд. Хэдэн зуугаас хэдэн мянган км² талбайг хамарна. Ж-нь: М.Р-ийн гүдгэр хэлбэр нь уулын нурууд (Алтай, Хангайн уулс); хотгор хэлбэр нь уул хоорондын хотгор, тал газар, нам доор газар (Их Нууруудын хотгор, Нууруудын хөндий) зэрэг болно. Макрорельефээс арай бага хэмжээтэйг нь дунд буюу мезорельеф гэнэ. Ж-нь: Голын хөндий, манхан элс, урт жалга г.м. → **Мегарельеф**

P. Макрорельеф

E. macrorelief

D. Makrorelief

үлэмж том рельеф Мегарельеф. Хэдэн арван мянгаас хэдэн зуун мянган км² талбайг хамрах дэлхийн гадаргын хамгийн том рельефийн элемент. Өндөр намын зөрүү нь хэдэн мянган метр хүрнэ. Ж-нь: далайн хонхор, эх газар, уулын нурууд, талархаг орон г.м.

P. Мегарельеф

E. megarelief

D. Megarelief

үндсэн гол Тухайн голын систем дэх хамгийн их устай, хамгийн урт, шууд далай тэнгис болон нуурт цутгадаг гол. Заримдаа элс, намагт шингэнэ. Голын систем нь Ү.Г.-ынхоо нэрээр нэрлэгдэнэ.

P. Главная река

E. main stream, main river

D. Hauptfluss, Stammfluss

үндсэн эрэг Голын хөндийд хамаарагдах ус хагалбарын хэсэг. Эртний настай хурдас чулуулгаас тогтоно. Мөн эрэг орчмынхоо тал газраас дээш өргөгдсөн үндсэн чулуулгаас тогтсон нуурын, тэнгисийн эргийг ингэж нэрлэнэ.

P. Коренной берег

E. bedrock coast

D. Felsküste

үнсэн конуст галт уул Лаваас биш, зөвхөн галт уулын үнс зэрэг сэвсгэр материалаас бүрдсэн галт уул. Хэмжээгээр жижиг ийм уулс зарим газар олноор орших ба богино хугацааны дотор ч үүсч бий болно. Аф.-ийн зүүн хэсэгт рифтийн хөндийд элбэг.

P. Пепловой конус

E. ash cone, cinder cone

D. Aschenkegel

үнэмлэхүй өндөр Дэлхийн гадаргын ямар нэгэн цэгийн өндрийг далайн түвшинтэй харьцуулж авсан хэмжээ. Зарим газар нь далайн түвшнээс доош суусан байдаг ба ийм газрын Ү.Ө.-ийг тэмдэглэхдээ сөрөг (-) тэмдэг хэрэглэнэ. Газарзүйн зураг дээр газар орны Ү.Ө.-ийг тоогоор тэмдэглэдэг. Аль нэгэн түвшинтэй жишиж авсан өндрийг харьцангуй өндөр гэнэ. Ж-нь: уулын оргилыг уулын бэлээс дээш авбал харьцангуй өндөр болно.

P. Абсолютная высота

E. absolute height

D. absolute Höhe

үнэмлэхүй их ба бага Цаг хугацаагаар өөрчлөгдөж буй цаг агаарын аль нэгэн

элемент (агаарын тем., даралт зэрэг)-ийн хамгийн их ба бага утга. Тухайн цэг болон газар нутгийн ямар ч хэмжээгээр байж болно. Ж-нь: Дэлхийн үнэмлэхүй халуун Ливийн Эль-Азизиа-д 58°C , манай оронд хамгийн хүйтэн нь Увс нуурын хонхорт -50°C хүрсэн.

P. Абсолютная максимум и минимум

E. absolute maximum and minimum

D. absolutes Maximum, Minimum

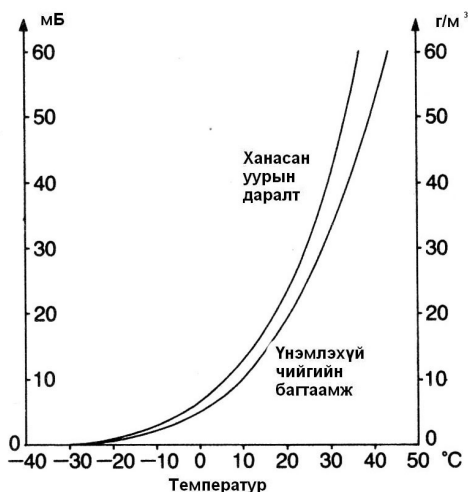
ҮНЭМЛЭХҮЙ ЧИЙГШИЛ Нэгж эзлэхүүн агаарт агуулагдаж байгаа усны уурын тоо хэмжээ. $\text{г}/\text{м}^3$ -аар илэрхийлнэ. 0,1 (туйлын өргөрөгт)-ээс $30 \text{ г}/\text{м}^3$ (экв-т) хүрнэ. Ү.Ч. агаарын тем.-тай шууд хамааралтай. Тухайн тем.-тай нэгж эзлэхүүн агаарт агуулагдах чийгийн дээд хэмжээг Ү.Ч.-ийн багтаамж гэнэ. Ү.Ч.-ийн үзүүлэх даралтыг усны уурын даралт буюу парциаль даралт, ханасан үеийнх нь даралтыг ханасан уурын даралт гэх ба мм, мб, гПа-аар илэрхийлнэ.

P. Абсолютная влажность

E. absolute humidity

D. absolute Feuchtigkeit

Агаарын тем. ($^{\circ}\text{C}$)	усны уурын даралт (гПа)	чийглэгийн багтаамж ($\text{г}/\text{м}^3$)
-30	0,37	0,33
-20	1,27	1,08
-10	2,85	2,35
0	6,10	4,86
10	12,26	9,41
20	23,38	17,32
30	42,42	30,38
40	73,70	51,10

ҮНЭМЛЭХҮЙ ЧИЙГШИЛ

ҮНЭТ ЧУЛУУЛАГ Тод гялга, тунгалаг чанар, өндөр хатуулаг, нэг төрлийн өнгө, гэрэл сарниулах чанар зэргээрээ сайн, өнгөгүй болон янз бүрийн гоё өнгөтэй эрдэс, чулуулгууд. Ихэнхдээ талстлаг шинжтэй байдаг. I зэргийн үнэт чулуунд: очир алмааз буюу доржпалам, бадмаараг (рубин), индранил (сапфир), сувд, маргад, II зэргийн буюу хагас үнэт чулуунд: хувилгаан эрдэнэ (александрит), сапфир, гэрэлтчимэд (опал), молор, (берилл), нил эрдэнэ буюу шар болор, III зэрэг буюу гоёл чимэглэлийнхэд: мана, уулын болор, хув, шүр, ундрам, хаш, номин г.м. орно. Сувд, хув зэрэг нь органик үүсэлтэй. Өнгөлгөөний чулуунд: Хас, гантиг, баргилт зэрэг орно.

P. Драгоценные камни

E. precious stones, gem stones, jewels

D. Gemme, Edelsteine, Schmucksteine

ҮРЭЛТИЙН ГҮН Королисийн хүчний нөлөөгөөр салхины урсгалын хурдны чиглэл далай тэнгисийн усанд 180° хүртэл өөрчлөгдөх гүн. Энэ гүнд урсгалын хурд нь гадаргын хурдны 4,32% болдог. Онолын хувьд шведийн эрд. Экман 1905 онд тогтоосон ба Экманы гүн, Экманы мушгиа гэж ч нэрлэнэ.

P. Глубина трения

E. depth of friction

D. Reibungstiefe

ҮҮЛ Агаар дахь усны уурын конденсацйин улмаас үүссэн усан дусал, мөсөн талстын бөөгнөрөл. Агаар адиабатаар өргөгдөн хөрсний үр дүнд конденсацйин цөм дээр анхны жижиг усан дусал бүрэлдэж улмаар үүл үүснэ. 1 см^3 үүлэнд хэдэн зуун дусал агуулагдах ба хэмжээ жижиг 7–10 мкм. Үүлний услаг байдал $4 \text{ г}/\text{м}^3$ хүрнэ. *Найрлагаар нь:* усан, мөсөн, холимог үүл, *өндөрөөр нь:* дээд, дунд, доод мандлын гэж, *хэлбэрээр нь* 10 ангилна (хууд.154) → дээд

манлын үүл

P. Облака

E. clouds

D. Wolken

ҮҮРИЙН ГЭГЭЭ Нар мандахын өмнө болон нар жаргасны дараа агаар мандалд ажиглагддаг гэрлийн сарнилтын үзэгдэл. Өдрийн гэрэлтэйгээс шөнийн харанхуйд, харанхуйгаас өдөрт шилжих үе. Нар ажиглагчийн түвшингээс 18° орчим доош орох

Үүлний өндөр	Үүлний хэлбэр	Латин нэр
Дээд мандлын үүл-(6000 м-ээс дээш)	Сэмжин Сэмжин бөөн Сэмжин давхраат	Cirrus Ci Cirrocumulus Cc Cirrostratus Cs
Дунд мандлын үүл-(2000-6000 м)	Өндрийн бөөн Өндрийн давхраат	Alto cumulus Ac Altostratus As
Доод мандлын үүл-(2000 м хүртэл)	Давхраат бөөн Давхраат Борооны давхраат	Stratocumulus Sc Stratus St Nimbostratus Ns
Босоо хөгжлийн үүл-(500м- 18000 м)	Бөөн Борооны бөөн	Cumulus Cu Cumulonimbus Cb

хүртэлх хугацаа бөгөөд үргэлжлэл нь өргөргөөс хамаарах ба экваторт ойртох тутам богиносно. Халуун орнуудад гэнэт харанхуй болох, гэнэт үүр цайж буй мэт ажиглагддаг нь үүний гэрч юм. *Иргэний* (гэрэл сайтай, нар тэнгэрийн хаяа руу 6⁰-аас дээш), *Одон орны*, *Далайд явах бүрэнхий* гэж ангилдаг. Бүрэнхий.

P. Сумерки

E. twilight

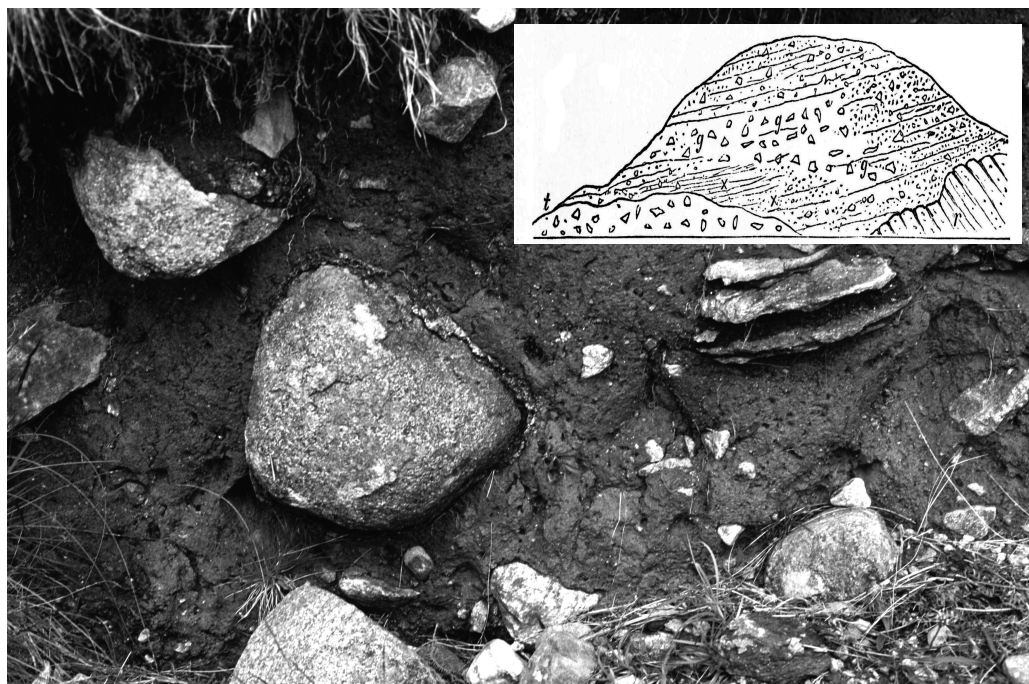
D. Dammerlicht

үхэр чулууны наанги Янз бүрийн хэмжээтэй хэмхдэс, үхэр хад, элс, алеврит болон шаварлаг бодисын хольц байдалтай тохиолдох мөстлөгийн болон пролювийн гаралтай элсэрхэг шавар. Хүрэн ба саарал өнгөтэй. Харин үхэр хад (валун) гэдэг нь 10 см ба түүнээс дээш хөндлөн огтлолтой уулын чулуулгийн том дугуй хэмхдэс. Гарлаар нь мөстлийн, делювийн, пролювийн, аллювийн гэж ангилна.

P. Валунная глина

E. boulder clay, till

D. Geschiebelehm, Geschiebeton

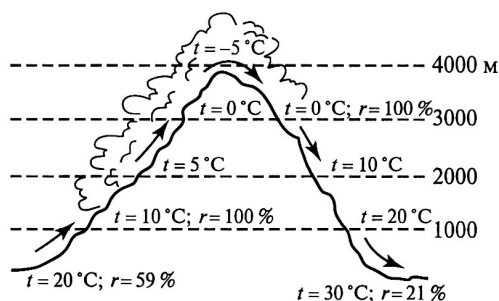

үхэр чулууны наанги

Ф

фён салхи Оргилын (урин) салхи. Уулыг даван хөндий рүү салхилж буй дулаан, хуурай салхи. Уулархаг газраар тохиолдоно. Уулын хажуугаар өгссөн агаар өргөгдөн хөрсөөр конденсацид орж чийгээ алдаад салхины эсрэг хажуугаар уруудахдаа адиабатаар халж хуурайшина. Фён голдуу цөөхөн цаг үргэлжилнэ. → Чинук салхи.

P. Фён
E. foehn wind
D. Föhn

фён үүсэх (Т.И.Савцова)

Феррелийн хууль Дэлхий тэнхлэгээ тойрон эргэдгээс дэлхийн гадарга дээгүүр хөдөлж буй бүх биет хойд хагасад баруун гар тийш, өмнөд хагаст зүүн тийш хазайх тухай хууль. Салхи, усны урсгалд нөлөөлөхөөс гадна манан дунд юмуу цөлд төөрсөн хүн ч Ф.Х.-ийн дагуу тойрог үүсгэн алхдаг аж.

P. Закон Феррела
E. Ferrel's law
D. Ferrelgesetz

фиксизм (fixus – хатуу, хөдөлгөөнгүй, бөх, лат.) Дэлхийн царцдасын хувьсал хөгжлийг босоо хөдөлгөөнөөр тайлбарладаг урсгал. Гол төлөөлөгчид нь Фр.-ын Эли, де Бомон, Австрийн Э. Зюсс нар. ХХ зууны 60-аад он хүртэл их ноёрхож байсан.

P. Фиксизм
E. fixism
D. Fixismus

физик газарзүй Дэлхийн физик онцлогийг судалдаг газарзүйн ухааны салбар. Гол зорилго нь дэлхийн гадарга дээрх байгалийн янз бүрийн үзэгдэл юмсын хоорондын хамаарал, тэдгээрийн учир шалтгаан, зүй тогтлыг нээн илрүүлснээр хүн-байгалийн харилцан үйлчлэл, байгалийг зүй зохистой ашиглах хамгаалах арга замыг олох явдал. Газарзүйн бүрхэвчийг бүхэлд нь (ерөнхий физик газарзүй, ландшафт судлал, палеогеографи) болон бүрэлдэхүүн хэсгүүдийг нь дагнан судалдаг олон салбар ухаанаас бүрдэнэ. Ж-нь: *Геоморфологи, уур амьсгал судлал, далай судлал, мөстлөг судлал, хөрсний газарзүй, амьтан ургамлын газарзүй, ус судлал* гэх мэт.

P. Физическая география
E. physical geography
D. Physiogeographie

физик газарзүйн мужлал Геоморфологи, уур амьсгал, хөрс, ландшафтын онцлогт нь тулгуурласан нутаг дэвсгэрийн хуваалт. Энэ нь муж, дэд муж, тойрог гэхчлэн олон эрэмбийнх байна. Нэг муж дотор байгалийн нөхцөл байдал тодорхой нэгдэлтэй байх бөгөөд тэнд явагдах хөгжил өөрчлөлт нь ч тодорхой нэг чиглэлтэй байдаг.

P. Физико-географическое районирование
E. Physiographic realms
D. physiogeographisches Land

физик өгөршил → Өгөршил.

фирн (Firn, *гер.*) Цасны гадаргын хайлсан ус нь доош нэвчин хөлдөх явц олон дахин давтагдсаны улмаас цасны ширхэгүүд дахин талсжиж үүсгэсэн мөс. Өндөр ууланд цасны хилээс дээш, мөн туйл орчимд үүснэ. Энэ нь цас мөс хоёрын завсрын төлөвт орших ба нягт нь 450–800 кг/м³, янз бүрийн ширхэгтэй. Жижиг нь 1 мм хүрэхгүй, том нь 3 мм-ээс их диаметртэй.

P. Фирн
E. firn, coarse-grained snow, granular

ice
D. Firn

фитоценоз Ургамал болон түүнийг хүрээлэн байгаа орчинтойгоо үүсгэж буй нэгдэл. Ф.-ууд маш олон төрлийн ургамлаас бүрэлдэх ба газарзүйн нөхцлийн өөрчлөлтөөс ихээхэн хамаарна. Ялангуяа физик газарзүйн нөхцөл нь шилжилтийн шинж чанартай ургамлын бүсийн хилд энэ өөрчлөлт эрс их. → Биоценоз.

P. Фитоценоз
E. phytocoenosis
D. Phytzoenose

флювиогляциаль хэлбэр → Мөсний усны рельефийн хэлбэрүүд.

флювиаль рельеф Урсгал усны үйл ажиллагаагаар хэлбэржин тогтсон эрози – хуримтлалын хэлбэр. Бүх хуурай газрын 59%-ийг эзлэх ба гуу жалга, хуурай голдрил, голын хөндий гэсэн хэлбэрүүдээр тохиолдоно.

P. Флювиогляциальные формы рельефа
E. fluvioglacial landforms
D. fluvioglaziale Reliefformen

флюгер Вильдийн флюгер. Салхины чиглэл, хурдыг тодорхойлдог цаг уурын үндсэн багаж. Хүнд ба хөнгөн самбарт Ф. гэж ангилна. Хүч ихтэй салхийг хүнд самбарт (800 г) Ф.-аар, 10м/сек-ээс бага салхины хүчийг хөнгөн самбарт (200 г) Ф.-аар хэмжинэ. Ф.-ийг цаг уурын ажиглалтын талбайд 8-10 м өндөр шон дээр байрлуулна.

P. Флюгер Вильда
E. wind measurement
D. Windmessung

фосфатууд Янз бүрийн элементийн фосфорын хүчилтэй нэгдсэн нэгдлүүд буюу фосфорын хүчлийн давсууд. Энэ ангилалд нийт 220 гаруй эрдэс багтах боловч чулуулаг үүсгэгч үүрэг бага, хамгийн түгээмэл нь апатит, фосфорит хоёр болно.

P. Фосфатные руды
E. phosphatic ores
D. Phosphaterze

фосфорын хүдэр Фосфорит. Хатуулаг 3. Найрлага нь апатиттэй ижил, заримдаа

FCI байдаггүй. Кальцийн оронд Mg байж болно. Шинж чанар нь ойролцоо, шороорхог кальцийн фосфат. Найрлаганд нь P_2O_5 15-30% агуулагддаг. Элс, шавар, кальцийн хольц ихтэй учир гадаад төрхөөрөө элсэнцэр, фосфоритийн хэлтэрхий авч хооронд нь үрж үзвэл шагаасан шүдэнзний үнэр гардаг. Энэ нь түүний нэг онцлог юм. Магмын ба органик гарал үүсэлтэй. Элс, шавар шохойн чулуу зэрэг тунамал чулуулгуудад дайралдана. Иймд өнгө нь олон янз. Суурь чулуулгийн гаралтай бол цайвар шар, хүрэндүү өнгөтэй. Органик гаралтай нь ихэвчлэн хар, нүүрсэрхүү, гол төлөв үе давхраануудтай. Фосфоритээс суперфосфат бэлдэх ба Ф.Х. гарган авдаг. Фосфоритыг бордоо болгон хөдөө аж ахуй, газар тариаланд хэрэглэнэ. Томоохон орд: Казакстаны Каратау уул. Манайд: Хөвсгөлийн Уран дөшийн, Онгилог нуурын, Жанхайн зэрэг 30 гаруй бүлэг орд бий.

P. Фосфориты
E. phosphorites
D. Phosphorite

фотосинтез Ногоон ургамалд нүүрсхүчлийн хий ба ус нарны гэрлийн энергийн оролцоотойгоор глюкоз ба хүчилтөрөгчид шилжих үзэгдэл. Ф.-ийн нөлөөгөөр дэлхийн хийн мандалд хүчилтөрөгч үүсчээ. Ф. нь биологийн болон бодисын эргэлтэнд их чухал үүрэгтэй бөгөөд нарны гэрлийн энерги нь органик бодисын химийн холбооны энергид шилжиж байдаг. Глюкоз нь ургамал амьтны эд эс болон хоол хүнсний найрлагад оролцоно.

$6CO_2 + 6H_2O + \text{нарны гэрэл} \leftrightarrow C_6H_{12}O_6 + 6O_2$

P. Фотосинтез
E. photosynthesis
D. Photosynthese

фотосфер → Гэрэлт мандал.

франгейтын хуваарь Германы физикч Габриал Франгейт (Gabriel Fahrenheit. 1686-1736)-ын зохиосон англи хэлтэй улс орнуудад өргөн хэрэглэдэг температурын хуваарь. Усны хөлдөх тем.-ыг 32° , буцлагыг 212° гэж үздэг. Франгейт ба Цельсийн хуваарийг хооронд нь шилжүүлэхэд дараах томъёог ашиглана: $t^{\circ}C = 5/9 \cdot (t^{\circ}F - 32)$; $^{\circ}F = 9/5 \cdot t^{\circ}C + 32^{\circ}$, → Хавсралт 5.

P. Шкала Франгейта

E. Fahrenheit scale

D. Fahrenheit scale

фронтын инверс → Температурын тонгоруу.

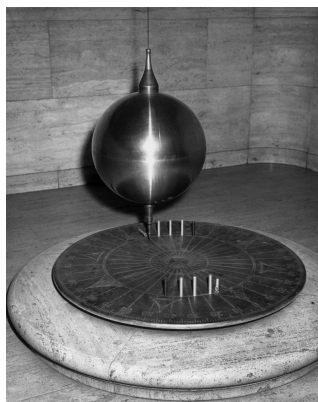
фронтын тунадас Циклоны тунадас. Чийг их агуулсан дулаан агаар хүйтэн агаарын дээгүүр өгсөн конденсац явагдахад үүл үүсэн тунадас унана. Циклоны үед дулаан, хүйтэн агаарын масс нийлж фронт үүсгэн тунадас орох нөхцөл бүрдэх тул дулаан ба хүйтэн фронтын аль алинд нь Ф.Т үүснэ. Сэрүүн болон өндөр өргөрөгт их тохиолдоно.

P. Фронтальные осадки

E. frontal precipitation

D. Frontalniederschlag

Фукогийн дүүжин 1851 онд Фр. эрд. Фуко (Jean Foucault 1819-1868) Дэлхийн тэнхлэгийн эргэлтийг батлан үзүүлэхэд ашигладаг дүүжин. Анх Парисын Пантеонд 67 м урт утаснаас дүүжилсэн хүнд бөмбөлөг хэрэглэсэн. Дүүжин савлалтын хавтгайгаа хэвээр хадгалдаг тул доор нь буй шал нь савлалтын хавтгайтай харьцуулахад эргэсэн нь ажиглагдана. Экв. дээр савлалт голдочтой давхцах учир эргэлт нь мэдэгдэхгүй, харин туйл руу нэмэгдсээр яг туйл дээр цагт 15° болно. Бусад өргөрөгт $15^\circ \sin \phi$ – тэй тэнцүү (ϕ - тухайн газрын өргөрөг, 15° - нэг цагт дэлхийн эргэх өнцөг). Олон газар Ф.Д.

Фукогийн дүүжин

бий. Ж-нь: Санкт-Петербургт Исаакиевийн цогчин дугана, Вашингтон, Бостон хотын музейд.

P. Маятник Фуко

E. Foucault's pendulum

D. Pendel des Foucault

фьордын эрэг – тэвшин булан хэлбэрт эрэг Нарийн гүнзгий булангуудтай уулархаг газраар тархсан эргийн рельефийн хэв шинж. Фьорд (булан, норв.) нь нарийхан, маш гүнзгий эгц өндөр эрэг бүхий урт буланг хэлнэ. Хамгийн урт фьорд нь Магелланы хоолой 550 км урт, 1170 м гүн, 3,3 км хүртэл өргөн. Ийм эрэг голдуу х.ө. 50° -аас хойш, ө.ө. 40° -аас урагш тохиолдоно. Ж-нь: Норвеги, Колийн хойгийн эрэг.

P. Фьорды

E. fiords

D. Fjorde

Фьордын эрэг (Норвеги)

23. Зарим тод одны нэр

Ямар ордны аль од	Латин нэр	Монгол нэр	Орос нэр
Алтан мөнгөн шаргалын α	Polaris	Алтан гадас	Полярная
Үхрийн α	Aldebaran	Дөлгөөн тэнгэрт эх	Альдебаран
Арслангийн α	Regulus	Ёгточ мэргэн	Регуль
Тэнгэрийн зоосны α	Formalhaut	Зоосны гялаан	Фомальгаут
Тэнгэрийн дохиурын α	Altaren	Зүүн хиур	Альтаир
Тэнгэрийн онгоцны β	Algol	Их хиур	Алголь
Шилээврийн голын α	Arcturus	Их эвэр	Арктур
Маралын α	Betelgeuse	Маралын гялаан	Бетельгейзе
Тэнгэрийн сангийн α	Vega	Нэхэгч эхнэр	Vega
Маралын β	Rigel	Огтлогч	Ригель
Тэнгэрийн оломын α	Deneb	Оломын гялаан	Денеб
Охины α	Spica	Төгөлдөр охин	Спика
Хамтатгахын β	Pollux	Түлээ, Тонгорог	Поллукс
Өмнөт голын α	Procyon	Хацрын товгор	Порцион
Маралын γ	Bellatrix	Хишиг эзлэгч	Беллатрикс
Хилэнцэтийн α	Antares	Хонгорцог	Антарес
Огторгуйн чонын α	Sirius	Хөхдэй мэргэн	Сирус

24. Өргөрөг бүр дээр уртрагийн 10-д оногдох зай (Зэргэдийн нумын урт)

өргөрөг	Км	өргөрөг	Км	өргөрөг	Км
0	111,367	31	95,528	61	33,622
1	111,349	32	94,533	62	32,560
2	111,298	33	93,493	63	31,488
3	111,214	34	92,425	64	30,406
4	111,096	35	91,327	65	29,314
5	110,945	36	90,203	66	28,215
6	110,760	37	89,051	67	27,105
7	110,543	38	87,871	68	25,988
8	110,290	39	86,665	69	24,862
9	110,003	40	85,431	70	23,729
10	109,686	41	84,171	71	22,589
11	109,333	42	82,886	72	21,441
12	108,949	43	81,575	73	20,287
13	108,530	44	80,241	74	19,126
14	108,079	45	78,880	75	17,959
15	107,596	46	77,497	76	16,788
16	107,079	47	76,089	77	15,611
17	106,530	48	74,659	78	14,428
18	105,949	49	73,203	79	13,242
19	105,337	50	71,727	80	12,051
20	104,692	51	70,228	81	10,857
21	104,014	52	68,708	82	9,659
22	103,306	53	67,168	83	8,458
23	102,565	54	65,604	84	7,255
24	101,795	55	64,022	85	6,049
25	100,994	56	62,420	86	4,842
26	100,160	57	60,798	87	3,633
27	99,297	58	59,159	88	2,422
28	98,405	59	57,501	89	1,211
29	97,481	60	55,825	90	0,000
30	96,528				

НЭРСИЙН ХЭЛХЭЭ (МОНГОЛ)

----- А -----

Аадар 5
 Абиссаль бүс 5
 Абиссаль тал, 5
 Абляци 5
 Абрази 63
 Автопрофууд 5
 Агаар 5
 Агаар мандал 6
 Агаар мандлын
 аэрозолюуд 6
 Агаар мандлын
 дулааны
 стратификаци 7
 Агаар мандлын цацраг
 7
 Агааржих бүс.
 Аэрацийн бүс 7
 Агаарт организм 7
 Агаарын бохирдол 7
 Агаарын даралт 7
 Агаарын ерөнхий
 орчил урсгал 8
 Агаарын зураглал 8
 Агаарын масс 8
 Агаарын нягт 8
 Агаарын температур
 9
 Агаарын тунадас 9
 Агаарын уур амьсгал
 судлал 9
 Агаарын фронт 10
 Агаарын хугарал 10
 Агаарын хуйлраа
 хөдөлгөөн 9
 Агаарын чийгшил 10
 Агуй 10
 Агуураг 11
 Адаг хэв шинжийн
 эрэг 11
 Адвекц 11
 Адиабат 11
 Адиабат процесс 11
 Адиабат халалт 11
 Адиабат хөрөлт 11
 Азийн антициклон 11
 Азимут 12
 Азимут тусгаг,
 Азимутын проек 12
 Азорын антициклон

12
 Айсберг 12
 Алеутын минимум 12
 Аллювийн тал 13
 Аллювийн хурдас 13
 Алт 13
 Алтан гадас 13
 Алтан химэрлэг 14
 Алтиметр 14
 Альбедо 14
 Альпийн атриашил 14
 Альпийн бүслүүр 14
 Альпийн рельеф 14
 Альфисоль хөрс 15
 Амплитуд 11
 Амьд огтлол, бодит
 огтлол 15
 Амьдрах газар 15
 Амьдрах орон зай 15
 Ан цавын галт уулишл
 18
 Аналемма 15
 Анар 16
 Ангараг гариг 16
 Ангидрит 16
 Анемометр 16
 Антарктид 17
 Антарктик 17
 Антарктикийн
 антициклон 17
 Антарктикийн баян
 бүрд 17
 Антарктикийн
 бүслүүр 17
 Антарктикийн уур
 амьсгал 17
 Антарктикийн фронт
 17
 Антарктикийн цөлийн
 бүс 17
 Антиклиналь 18
 Антиклиналь хөндий
 18
 Антициклоны инверс
 18
 Антициклоны
 эргүүлэг 194
 Анхдагч тал 18
 Анхны голдож 18
 Апатит 18

Арал 18
 Арал нуурын хэв
 шинжит эрэг 19
 Ареал 19
 Аридисоль хөрс 19
 Арктикийн
 антициклон 19
 Арктикийн бүслүүр 19
 Арктикийн фронт 19
 Арктикийн цөлийн
 бүс 19
 Арлуудын эрэг 20
 Артезийн ус 20
 Архипелаг 105
 Асга 20
 Астеносфер 20
 Астероид 20, 74
 Атриа 21
 Атриат уулс 21
 Афелий 21
 Ашигт малтмал 21
 Ашигтай цацраг 21
 Аэрацийн бүс дэх ус 22
 Аянга 22

----- Б -----

Бага даралтын хотос
 23
 Бага устай үе 23
 Бадмаараг 23
 Бадмар 23
 Байгалийн
 атриажилт 23
 Байгалийн бүс 39
 Байгалийн хий 24
 Байран хурдас 191
 Байрзүйн зураг 24
 Бал чулуу 25
 Бамбай 25, 132
 Бамбайн хэв шинжийн
 галт уул 25
 Баргилт 26
 Барийн шатлал 26, 66
 Барометр 26
 Баруун зүгийн салхи
 26
 Баруун зүгийн салхины
 урсгал 26
 Бархасбадь гариг 26

Бативаль бүс 27
 Батиметрийн зураг
 27
 Батолит 27
 Баян бүрд 27
 Бейс-Баллотийн хууль
 27, 121
 Бентос-Ёроолынхон
 27
 Билгийн тоолол 27
 Биогеограф 185
 Биогеоценоз 28
 Биомасс 28
 Биосфер 28, 185
 Биотоп 28, 15
 Биохор 28, 15
 Биоценоз 28
 Бичил рельеф 28
 Бичил уур амьсгал 28
 Блок-диаграмм 29
 Боде-ийн хууль 29
 Болор 29
 Боом хавцал 29
 Бора 99
 Бора салхи 30
 Боргио 30
 Боргио хүрхээ 30
 Боржин 30
 Боржингийн үе 30
 Бороо 30
 Борооны бөөн үүл 30
 Борооны давхраат
 үүл 30
 Бофортын шатлал 31
 Бөмбөгөр галт уул 31
 Бөөн үүл 31
 Бриз салхи 31
 Буд гариг 32
 Булаг 32
 Булан тохойт эрэг 32
 Булан 32
 Буржгар хад, цохио 32
 Буцах цацраг 32
 Бүрэнхий 32
 Бүсийн цаг 34
 Бээгцэг 34
 Бэрийн хууль 34
 Бялхмал галт уул 34

ENGLISH ALPHABETICAL INDEX (АНГЛИ)

----- **A** -----

- Abiotic factors* 119
Ablation 93
Abrasion 63
Abrasion terrace 189
Abrogens 5
Absolute height 152
Absolute humidity 153
Abyssal plain 5, 57
Abyssal, abyssal zone 5
Acid rain 172
Acid rock 172
Acid soil 172
Adiabatic cooling 11
Adiabatic curve 11
Adiabatic heating 11
Adiabatic process 11
Advection 11
Advection fog 11
Aerial mapping 8
Aerial photography 8
Aerobic organisms 7
Aeroclimatology 10
Africa 21
Agate 45
Aggraded plains, 168
Agroclimatic resources
     164
Air 6
Air humidity, 10
Air mass 8
Air temperature 9
Albedo of the earth 14
Aleutian low 12
Alexandrite 168
Alisov climatic
     classification 13
Allochthonous river, 65
Alluvial fan deposits
     116
Alluvial cone 169
Alluvial deposits, 13
Alluvial fan, 169
Alluvial plains, 13
Alluvium, 13
Alpine desert 111
Alpine folding 14
Alpine type of relief 15
Alpine zone 131
Alpisol soil 15
Alterations, changes 36
Altimeter 14
Altitudinal zonality 111
Alto cumulus 111
Altostratus 111
Amethyst 15
Amplitude, 11
Anabatic wind 110
Analemma 15
Ancient glaciation 193
Anemometer 16
Aneroid barometer 17
Angular speed 112
Anhydrit 16
Anhydrite 16
Antarctic anticyclone
     17
Antarctic belt, 17
Antarctic circle 110
Antarctic climate 17
Antarctic continent 17
Antarctic desert zone
Antarctic front 17
Antarctic high, 17
Antarctic oases 17
Antarctic regions 17
Antarctic zone 17
Antecedent valley 130
Anthracite 18, 74
Anticlinal valley
     Anticline, anticlinal
         fold
Anticyclone, high 193
Anticyclonic eddy, 194
Anticyclonic inversion
Anticyclonic vortex 194
Antropogene 68
Apatite 18
Aphelion 21
Aquifer 144
Aralian coast type 19
Archean era 20
Archipelago 105
Arctic anticyclone 19
Arctic belt 19
Arctic circle 163
Arctic desert zone 19
Arctic front 19
Arctic high, 19
Arctic ocean 163
Arctic, arctic belt 19
Area, range 19
Arid climate 45
Arid desert, with clay
     soil 184
Arid soils 19
Artesian water 20
Ash cone 152
Asiatic (winter)
     anticyclone 12
Aspect 148
Astatic lake, 36
Astenosphere,
     asthenosphere 20
Asymmetrical valley
     172
Atlantic ocean 20
Atlases 20
Atlases 38
Atmosphere 6
Atmospheric aerosols 7
Atmospheric humidity
     10
Atmospheric pressure, 7
Atmospheric radiation
     7
Atmospheric refraction
     10
Atoll 188
Aurora polaris 137
Autotrophs 5
Autumn equinox 95
Autumn, fall 95
Autumnal equinox 110
Avalanche, 176
Azimuth 12
Azimuthal projections
     12
Azores anticyclone 12
Azores high, 12
Azurite 98

     ----- **B** -----
Back radiation 32, 141
Backward erosion 151
Bad lands 197
Baer's law 34
Baikalian folding 23
Bald mountain 67
Balka, small flat-bottom
     valley 74
Barchan chains, 87
Barchan ridges 87
Barchans, 88
Baric systems 66
Barite, 170
Barograph 26
Barometer 26
Barometric gradient, 65
Barometric pressure 7
Barometric trough 23
Barrancos 119
Barrier reef 188
Basalt 170
Basaltic layer 171
Base level of erosion 144
Basic magma 170
Basin 95
Batholith, bathylith 27
Bathyal zone 27
Bathymetric charts 27
Bathymetrical maps, 27
Bauxites, aluminum
     165
Beaufort scale 31
Bedrock coast 152
Benthos 27
Beryl 27
Big bang theory 79
Biochore 15
Biocoenosis 28
Biogeocoenosis 28
Biogeography 185
Biogeography 28
Biomass 28
Biome 28
Biosphere 185
Biotite 161
Biotope 15
Black mica 161
Block-diagram 29
Bode's law 29
Bora 30, 99

SACHWORTREGISTER (ГЕРМАН)

----- A -----

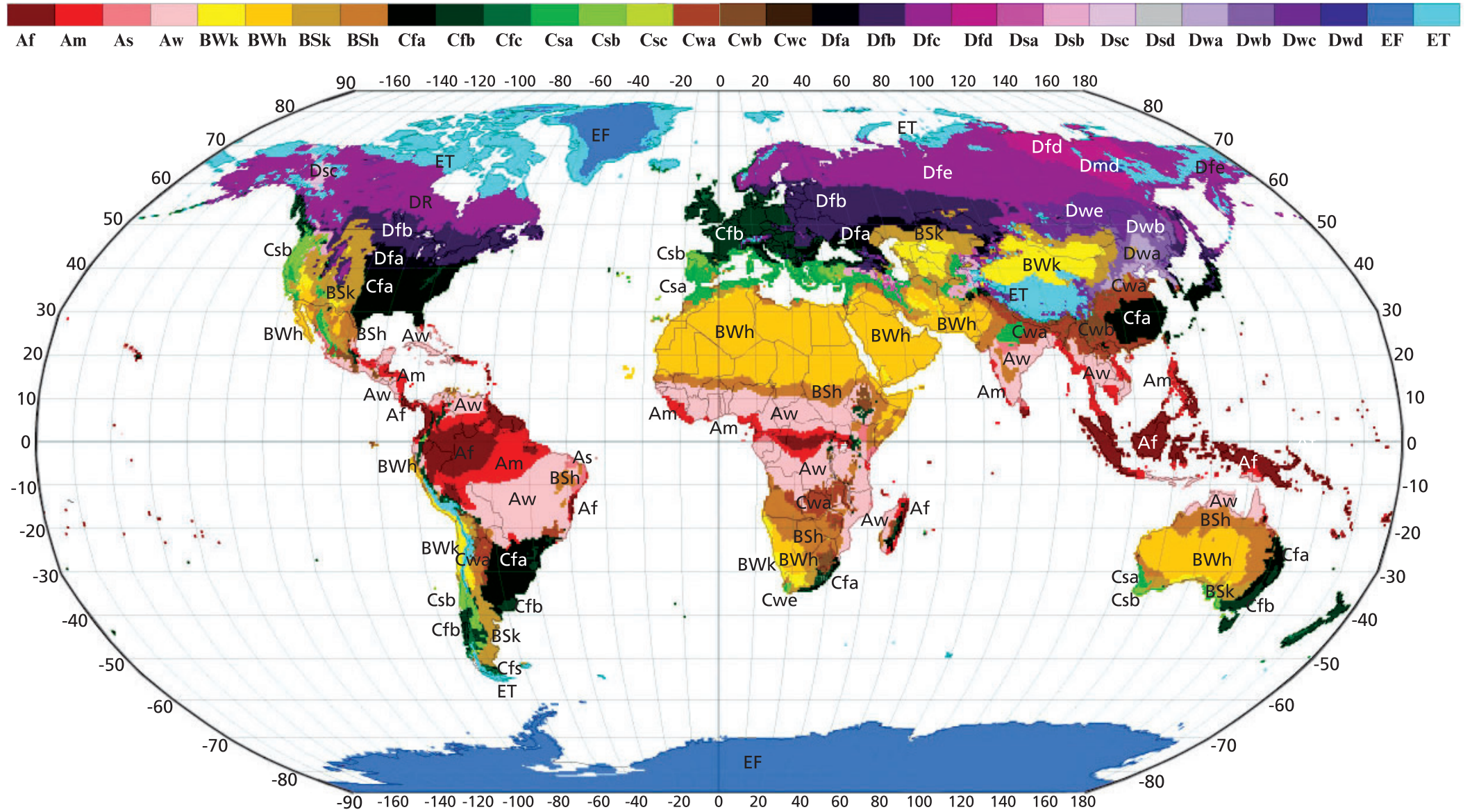
- AbflußGangaline 52
 AbflußLoser See 36
 Endsee 36
 Abflussnorm 142
 Abflussquerschnitt 15
 Abflusssspende 142
 Abflussspende 143
 Abflussströmungen 142
 Abgeschnittene Zyklone 112
 Abgleitung 56
 Abiotische Faktoren 119
 Ablation 93
 Abrasion 63
 Abrasionsterrasse 189
 Abrogen 5
 Absolute Feuchtigkeit 153
 Absolute Höhe 152
 Absolutes Maximum, Minimum 153
 Abtragung 101
 Abyssal, Abyssalzone 5
 Abyssalebene 5
 Abyssalebene 57
 Achat 45
 Adiabate 11
 Adiabatische Abkühlung 11
 Adiabatische Erwärmung 11
 Adiabatischer Vorgang 11
 Advektion 11
 Advektionsnebel 11
 Aerationzone 22
 Aerationzone 7
 Aerobe Organismen 7
 Aeroclimatologie 10
 Afrika 21
 Agroklimatische Schätze 164
 Akkumulationsebene 168
 Albedo Der Erde 14
 Aleutendepression 12
 Alexandrit 168
 Alisov Klimatklassifikation 13
 Allgemeine Zirkulation
- Der Atmosphäre 8
 Allochthoner Fluß 65
 Alluviale Ebenen 13
 Alluvium 13
 Altimeter 14
 Alpine Faltung 14
 Alpine Stufe 131
 Alpiner Typus Des Reliefs 15
 Alpisolboden 15
 Alte Vereisung 193
 Alte Wellen 94
 Altokumulus 111
 Altostratus 111
 Amethyst 15
 Amplitude 11
 Anabatischer Wind 110
 Analemma 15
 Anemometer 16
 Aneroid Barometer 17
 Anfangsmeridian 18
 Anhydrit 16
 Antarktika 17
 Antarktiggürtel 17
 Antarktikklima 17
 Antarktikoase 17
 Antarktisch 17
 Antarktische Antizyklone 17
 Antarktische Front 17
 Antarktische Polarkreis 110
 Antarktische Zone 17
 Antarktisches Hoch 17
 Antezedentes Tal 130
 Anthrazit 18, 74
 Antiklinale 18
 Antiklinaltal 18
 Antiklinalfalte 18
 Antizyklonaler Wirbel 194
 Antizyklonaler Inversion 194
 Antizyklone, Hoch 193
 Antropogen 68
 Apatit 18
 Aphel, Sonnenferne 21
 Aquatorialer Gegenstrom 114
 Aralischer Küstentyp 19
 Archeen 20
 Archipel 105
 Areal 19
- Aride Wüste 184
 Arktikfront 19
 Arktiksee 163
 Arktische Antizyklone 19
 Arktische Polarkreis 163
 Arktische Zone 19
 Arktische Zone 19
 Arktisches Hoch 19
 Artesisches Wasser 20
 Asbest 187
 Aschenkegel 152
 Asiatische Winterantizyklone 12
 Asteroid, Kleiner Planet 74
 Astosphäre 20
 Asymmetrisches Tal 172
 Atlantiksee 20
 Atlasse 20
 Atlasse 38
 Atmosphärendruck 7
 Atmosphärenstrahlung 7
 Atmosphäre 6
 Atmosphärische Aerosole 7
 Atmosphärische Refraktion 10
 Atoll 188
 Aue, Flussaue 132
 Auensee 161
 Aufwölbung 170
 Auge Des Sturmes 122
 Autotrophen 5
 Azimut 12
 Azimutalprojektionen 12
 Azorenantizyklone 12
 Azurite 98
- Barische Systeme 66
 Barischer Gradient 65
 Barisches Windgesetz 121
 Barographie 26
 Barometer 26
 Barometerdruck 7
 Barometrische Furche 23
 Barometrische Höhenstufe 66
 Baryt 170
 Basalt 170
 Basaltschicht 171
 Basisches Magma 170
 Batholith 27
 Bathyale Zone 27
 Bathymetrische Karten 27
 Bauxite 165
 Beaufortskala 31
 Becken, Wanne 163
 Befeuchtung 181
 Benthos 27
 Berg Und Talwinde 147
 Berge 146
 Bergenge 30
 Bergstufe Der Tundra 148
 Bergsturz 148
 Beryll 27
 Bigbang Theorie 79
 Bimstein 165
 Biochore 15
 Biogeographie 185
 Biogeographie 28
 Biogeozynose 28
 Biomasse 28
 Biome 28
 Biosphäre 185
 Biotit 161
 Biotop 15
 Biozonose 28
 Blitz 22
 Blockdiagramm 29
 Bodegesetz 29
 Boden 166
 Bodendenudation 166
 Bodenforest 180
 Bodengeographie 38
 Bodenhorizonte 167
 Bodenkomponente 166
 Bodenstruktur 166

----- B -----

- Bach 55
 Bachellandschaft 197
 Badlands 197
 Baerisches Gesetz 34
 Baikalische Faltung 23
 Balka 74
 Barchane 87
 Barchanketten 87
 Barchanpyramide 128

- 125
 Synoptik 125
 Synoptische Wetterk-
 arte 125
 SßWassersee 180
- **T** -----
 Tafelberge 185
 Tagundnachtgleiche
 158
 Tagundnachtgleiche 95
 Taiga Zone 131
 Taiga, 131
 Takyr 184
 Talgletscher 165
 Talk 26
 Talweg 132
 Tau 188
 Taupunkt 188
 Tektonische Bewegun-
 gen 133
 Tektonischer Graben
 117
 Temperatur 133
 Temperaturinversion
 133
 Temperierte Waldstep-
 penzonen 105
 Temperierte Waldzonen
 104
 Temperierte Wßsten-
 zone 130
 Temperierte Zonen 130
 Terrassen 73
 Thematische Karten
 129
 Thermen 160
 Thermischer Karst 69
 Thermischer Dquator
 69
 Thermometre 133
 Thermosphäre 133
 Thetys 133
 Tiefdruckrinne 23
 Tiefenkarten, 27
 Tiefenströme 57
 Tiefseeboden 63
 Tiefseerinnen 57
 Tillite 133
 Ton 95
 Topas 89
 Topographische Karten
 24
 Tragheitsströmung 78
 Transversale Profil 165
 Transversale Welle 165
 Treibhauswirkung 170
 Trias 135
- Trockenadiabatischer
 Prozess 169
 Trockener Dunst,
 Staubtrübung 142
 Trockenes Bett 169
 Trockenes Klima,
 Arides Klima 45
 Trockenperiode 44
 Trockenpflanzen 83
 Trockenwind 169
 Trockene Boden 19
 Trockenindex 169
 Tropikluft, 160
 Tropikluftmasse 160
 Tropische Wßstenzonen
 160
 Tropische Zyklone 135
 Tropischer Wirbelsturm
 131
 Tropischer Regenwald
 136
 Tropischer Regenwald
 136
 Tropische Zonen 160
 Troposphäre 136
 Tsunami 179
 Tundra 138
 Tundrazonen 138
 Turmalin 159
 Tussock, 126
- **U** -----
 Übergangsschicht 160
 Uferlinie 146
 Ufermoräne 192
 Umkehrtemperatur-
 Schichtung 142
 Umwelt 171
 Uranus 139
 Urema 187
 Ursprüngliche Ebene
 18
 Uval 68
- **V** -----
 Valdai-Eiszeit 35
 Variscische Faltung 49
 Vegetation, 142
 Vegetationsperiode 142
 Venus 128
 Verdampfung, Verdun-
 stung 150
 Verdampfungstahigkeit
 151
 Verdunstung 142
 Vereisensperiode 93
 Vermessung Eratos-
 thene 192
- Vertisol 35
 Verunreinigung Der
 Atmosphäre 7
 Verwerfung 75
 Verwitterung 109
 Verwitterungsdecke 110
 Verzerrung 36
 Vorherrschende Winde
 75
 Vulkan 43
 Vulkanausbruch 44
 Vulkanguertel, 44
 Vulkanischer Tuff 44
 Vulkanismus 44
 Vulkankunde, 44
 Vulkanlogie 44
 Vulkanrelief 44
 Vulkanzone 44
- **W** -----
 Wadi 120
 Waldtundra-Zone 105
 Wallberge 106
 Walle 57
 Wandernder See 172
 Warmequator, 69
 Wasser 143
 Wasserhaushalt 145
 Wasserbilanz 72
 Wasserdruck 145
 Wasserdruck 146
 Wasserfall 171
 Wasserhaushalt, 72
 Wasserhörte 146
 Wasserkreislauf 146
 Wasserruss, Runse 94
 Wasserscheide 144
 Weichsel-Eiszeit 35
 Welle 67
 Wellenschlag 69
 Weltmeer 70
 Weltraum 107
 Wendekreis Des Kреб-
 ses 94
 Wendekreis Des Stein-
 bocks 88
 Westwunde Meeresst-
 reomungen 26
 Wetter 174
 Wetterkunde, 174
 Wind 121
 Windabgewandter
 Hang 99
 Windgetriebene Stro-
 mung 122
 Windhang 121
 Windhose 67
 Windmessung 156
- Windrose 121
 Windwellen 121
 Winkel 112
 Winter 109
 Wintergrüne Pflanze
 109
 Wirbel 146
 Wisconsin- Eiszeit 35
 Wolframt 59
 Wolken 153
 Wurm-Eiszeit 35
 Wärmehaushalt Der
 Erdoberfläche 70
 Wßste 178
 Wßstenklima 179
 Wßstenzonen 68
- **X** -----
 Xerophilen 83
 Xerophyten, 83
- **Y** -----
 Yardangi 193
- **Z** -----
 Zeichenerklärung 40
 Zenitalregen 106
 Zinkblende 176
 Zinnober 187
 Zirrus 129
 Zone Der Antarktischen
 Wßste
 Zone Der Arktischen
 Wßste 19
 Zonen Breitblötteriger
 112
 Zonenzeit 175
 Zonenzeit 34
 Zyklone 178
- Dolisches Relief 121
 Dquatialklima 190
 Dquator 189
 Dquatorialtief 189
 Dquatorialwaldzonen
 189
 Dquatorialzone 189
 Dstuar 65
 Dkologie 190
 Dkosystem 190
 Dberflutung 152

Дэлхийн уур амьсгалын ялгаа (Келпен - Гейгерийн ангилал, 2006 онд шинэчлэгдсэн)

УУР АМЬСГАЛЫН БҮС

- A. Тропикийн
- B. Хуурай
- C. Дулаавтар
- D. Сэрүүн чийглэг
- E. Туйлын

ТУНАДАС

- W - Цөл
- S - Хээр
- f - Чийглэг
- s - Зундаа хуурай
- w - Өвөлдөө хуурай
- m - Муссоны

ТЕМПЕРАТУР

- h - Халуун хуурай
- k - Хүйтэн хуурай
- a - Халуун зунтай
- b - Дулаан зунтай
- c - Сэрүүн зунтай
- d - Эх газрын эрс тэс
- F - Туйлын хөлдүү
- T - Туйлын тундр

Ерөнхий физик газарзүй болон геоморфологи, уур амьсгал судлал, ус зүй, биогазарзүй, зурагзүй зэрэг салбар шинжлэх ухаан, эрдэс чулуулгийн 6000 гаруй нэр томъёог товч тайлбарласан. Газарзүйн болон агуулгад холбогдох 200-аад зурагтай, толгой үгсийн 3 хэл (орос, англи, герман)-ний орчуулгатай. Газарзүйн эрдэмтэн судлаачид, онцлог газруудын тухай хавсралттай, ардаа монгол, орос, англи, герман нэрийн индекстэй.

Over 6000 terms of general physical geography are briefly described, including its sub-disciplines of geomorphology, hydrology, climatology, biogeography, cartography and mineralogy. More than 200 illustrations, diagrams and maps related to the content and main terms have been translated into 3 languages (Russian, English, German). The annex contains some great geographers and important geographical data, followed by Mongolian, Russian, English and German indexes.

 "Мөнхийн Үсэг" ХХК-д хэвлэв.
Утас: 319658, 70140459
Вэб хаяг: www.munkhin-useg.mn